

КУЛЬТУРА ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КУЛЬТУРА ДІАЛОГУ

У статті автор робить спробу відтворення історичних контекстів визрівання ідеї толерантності в соціокультурній традиції; також автором стверджується ідея, що умовою становлення культури толерантності є розвиток культури діалогу, комунікативної раціональності, інтерсуб'єктивного виміру суспільного буття, практичної філософії.

Європейський вибір України, якщо не тлумачити цей процес просто – як формальне приєднання до європейських структур, а розуміти його як набуття на рівні суспільних інституцій певних, європейською традицією вироблених цінностей, як побудову, образно кажучи, "європейського дому" зсередини, вимагає чіткого означення цих цінностей та розуміння їх смислових контекстів. Йдеться насамперед про політичну культуру і зокрема сформовану в її межах культуру свободи як інтелектуальну підвалину наявної культури суспільства, що завжди в історичному процесі виступає опосередкованим суб'єктом суспільних відносин. Йдеться про діалог як цінність, що визначає можливість злагоди на рівні публічного соціально-політичного буття в практиці комунікативних взаємовідносин представників різних спільнот. Йдеться про ідеал справедливості, реалізація якого розглядається все більше в європейському світі як головний критерій легітимзації влади; про реалізацію права на "ідентичність" як можливість культурно-ціннісного самовизначення особи тощо. У цьому ж ряду необхідно представити й становлення та розвиток культури толерантності в європейській історії та українські перспективи орієнтації на цю суспільну цінність.

У постановці питання про умови становлення культури толерантності автор виходить з ідеї зв'язку традицій суспільного буття з типом раціональності як форми філософської рефлексії. Варто зазначити, що тип раціональності визначає розвиток не тільки власне філософії, але і в цілому – культури, що традиційно базується на таких видах раціональності як наукова, художня та практична.

Філософська самосвідомість минулого століття у своїй історії демонструвала своєрідний "діалог" наступних типів раціональності: класична – некласична – постнекласична; модерністська – сучасна; трансцендентальна – комунікативна; монологічна – діалогічна тощо, що супроводжувалося зміною підстав розвитку культури і відповідно – принципів моралі і права, мистецтва і релігії, політики і науки [1]. Якщо ж ідейно представити цю еволюцію філософської раціональності, то можна чітко побачити рух до комунікативного її типу, в основі якого і лежить орієнтація на культуру діалогу [2].

Зміна раціональної складової культури, безумовно, визначається багатьма факторами – і трансформацією історичного досвіду людини, і його можливою різнопредметністю, набуттям нових соціокультурних контекстів людського життя, зміною менталітету та ціннісних пріоритетів поколінь, але головною причиною виступає, на нашу думку, все ж таки культура мислення людини певної епохи. Що ж примусило європейську людину змінити парадигму свого мислення та цивілізаційного розвитку? Одним з перших варіантів перегляду направленості історичного поступу та відповідного типу раціональності, що принесли людині XX ст. трагічне світовідчуття, стала робота М. Хоркхаймера та Т.В. Адорно "Діалектика Просвітництва" (1947 р.), яку можна вважати своєрідним "закликом" до людства, яке занурюється в "безодню нового типу варварства" [3: 8], пов'язаного насамперед з можливістю "просування до адміністративно керованого світу" [3: 6]. Як відзначають філософи, "міф перетворюється на Просвітництво... Просвітництво відноситься до речей точно так, як диктатор до людей. Вони відомі йому в тій мірі, в якій він здібний маніпулювати ними" [3: 22-23]. Ця праця примусила засумніватися в правильності обраного людством шляху, в істинності та культурній цінності укоріненої з XVIII ст. в європейській історії інтелектуальної парадигми.

З 70-х рр. XX ст. ця тенденція критичного перегляду класичної парадигми мислення особливо проявляється в постмодерністській позиції [4] і з часом набуває значення загального стилю філософування в європейській традиції. Поступово простір культури формується як перехід від розуму законодавчого (що базується на деякому загальному змісті, що уніфікує все різне та нетотожне одне одному в буттєвих проявах, закріплюється в суспільстві на базі "авторитетності" формально функціонуючих ідей-ідеологій) на користь розуму інтерпретативному (що спирається на контексти емпіричного буття, сприйнятливого насамперед до досвіду Іншого, на повсякденну практику, життєвий світ з його формами спілкування, діалогами, комунікаціями "тут" і "тепер" емпіричних індивідів). Новий тип раціональності поступово затверджує і на рівні суспільного буття рівне право на існування усіх різноманітних форм і принципів буття, право на культурну релятивність та світоглядний плюралізм, тим самим складається позитивний (антитоталітарний, антидиктаторський) контекст сучасної європейської культури.

З аналізу даних тенденцій сучасної раціональності випливає мета дослідження – показати, що поза розвитком комунікативної її складової ствердження культури толерантності як суспільної цінності не є можливим і буде залишатися привабливою темою лише в межах інтелектуального спілкування, а не практики суспільних відносин. Мета визначає і завдання дослідження: відтворити історичні контексти визрівання ідеї толерантності в соціокультурній традиції у співставленні цих процесів із становленням культури діалогу та комунікативного типу раціональності.

Постановка питання щодо взаємозв'язку культур толерантності та діалогу має, на думку автора, актуальне значення як спроба відповіді сучасного людства на історичні виклики, пов'язані з процесом глобалізації світу та цивілізаційними розломами, що проявляють себе в перманентних конфліктах у XX ст. Звідсіль у центрі уваги

опиняються процеси становлення цих двох особливого порядку культур у сучасній історії та відповідно – прояв їх у філософських напрямках.

У нинішній історії толерантність може розглядатися принаймні у двох аспектах – як суспільний *ідеал* й одночасно *проблема* сучасної цивілізації (і не тільки європейської її складової). Як *принцип*, толерантність, якщо довіряти сучасним політичним та філософським словникам, тлумачиться насамперед як *прояв терпимості* (від лат. *tolerantia* – терпіння, терпимість; *tolero* – несу, витримую, потерпаю, терплю) до чужих думок, вірувань, образу життя, особистісних способів життєдіяльності. Особливий статус даного *принципу* як висхідного початку суспільного облаштування життя підкреслює той факт, що порушення принципу толерантності, мабуть, як ніщо інше, викликає в сучасних європейських країнах особливу політичну непримиренність та громадянську *нетерпимість*. Ця обставина є цілком зрозумілою, адже *нетолерантність* як суспільне відношення безпосередньо зачіпає *права* громадянина та особи.

Актуалізація толерантності як *проблеми* пов'язана, на нашу думку, насамперед з тенденцією надзвичайно швидкого процесу ускладнення соціальних систем більшості європейських суспільств у ХХ ст., що досить прозоро проявляється у феномені *мультикультуралізму*. Термін "мультикультура", який усе частіше використовується при описі конкретних суспільств, означає не тільки факт етнічного та культурного багатоманіття, але й підкреслює "законність вимог визнавати права окремих груп індивідів" [5: 15]. У цьому аспекті *толерантне суспільство* розуміється як мультикультурне, мультинаціональне суспільство, яке не тяжіє до *чистих* (етно-національних, расових або культурних) форм.

Народженням же толерантності як *ідеалу* ми зобов'язані, як уявляється, всій тій нетерпимості, котра була проявлена в історії за весь багатовіковий її період. Як вірно зазначає російський філософ ХІХ ст. В.С. Соловйов, історія лише змінювала точки прикладання насилля, але зберігала саме насилля як *форму* розв'язання суспільних суперечностей. На жаль, не толерантність, а саме запекла *боротьба* цивілізаційних, державних, корпоративних чи індивідуальних інтересів, що проявлялися і у міжцивілізаційному аспекті, і у відношеннях "людина – людина", "людина – спільнота", "людина – суспільство", "людина – традиція" та ін., стала головною характеристикою історичного руху і причиною міркувань щодо можливих інших, альтернативних, принципів суспільного буття. Саме в опозицію до історичного насильства, практики примусу, придушення усякої іншості, тяжіння до ідейної одноманітності й вибудовувався ідеал толерантності.

Звідсіля у своєму аналізі кореляційного співвідношення культури толерантності і культури комунікативної раціональності ми вважали за необхідне, насамперед, звернутися до історії, оскільки будь-яке поняття здобуває категоріальний та термінологічний статус лише тоді, коли мають місце, реально існують явища, що підпадають під певне поняття. Що ж стосується поняття толерантності, то в його аналізі виникають труднощі, що пов'язані, насамперед, зі смисловою *багатозначністю* даного поняття [6]. Так, у сучасних тлумаченнях толерантність розуміють надзвичайно широко, пов'язуючи з цим феноменом і взаємоповагу партнерів, і взаємну відкритість традицій, і причетність до духу європеїзму і т.п. Намагаючись застерегти від дещо спрощеного сприйняття даного поняття, В. Малахов пропонує перевести розв'язання проблеми толерантності з суто теоретичного на практичний рівень, пов'язаний, насамперед, із "забезпеченням деяких елементарних людських прав та можливостей співіснування" [6: 137-141]. Солідаризуючись з цією позицією, спробуємо розглянути проблему толерантності не стільки в понятійному, скільки в *історичному* й *культурному* контекстах.

Відомо, що становлення цього висхідного начала людської життєдіяльності в європейській історії пов'язане з епохою Реформації. Саме тоді відбулася перша серйозна *актуалізація* толерантності як суспільної проблеми. Політична сприйнятливість щодо принципу терпимості народжувалася під міцним впливом протестантського руху, насамперед, як усвідомлення реальної загрози *саморуйнування* тодішніх європейських суспільств. А це вже сприймалося більшістю небезпекою ще більш серйозною, ніж релігійний розкол [7: 163-164; 8: 325-361]. Зломити супротив релігійних спільнот, не викликаючи суспільних потрясінь, кривавого громадянського протистояння, вже не представлялося можливим. Таким чином, саме під тиском історичних обставин, що склалися, визріває в європейській традиції принцип *релігійної терпимості*. Як альтернатива громадянському конфлікту, цей світоглядний принцип стає поступово й *політичним*. Таким чином, толерантність набуває значення ідеалу, визначає перспективи розвитку суспільств, у яких релігійні, культурні, ідейні, політичні та інші розбіжності набули такої міри протистояння, що їх неможливо скасувати відомими та багаторазово відпрацьованими в історії засобами – шляхом заборони, витіснення, в кінці кінців, зруйнування.

Ідея *примирення* соціальних груп у межах однієї суспільної системи й *терпимості* по відношенню до конкретної культурної традиції та кожної людини (у чомусь завжди іншій) настільки оволодіває душами, що в наступні історичні епохи відбувається поєднання *політики толерантності* із закріпленням толерантності, терпимого відношення до *Іншого* і як *моральнісного принципу*, і як *правової норми*. Зважання на ці начала людського сумісного життя відбувається насамперед у межах європейського ліберального світогляду ХІХ-ХХ ст., що культивує ідеал суспільної злагоди та справедливості на основі концепції особистісних прав людини і громадянина. Виходячи з того, що суспільство представляє собою множину об'єднань, спільнот, кожна з яких потенційно може виступати зосередженням влади (державна, партійна, суспільні угруповання), лібералізм бачить шляхи звільнення від їх диктату в розвитку відносин на підставі прийнятих у суспільстві демократичних процедур. У нагоді при такій постановці питання насамперед стає принцип діалогу як публічного способу з'ясування різних позицій. Саме *діалогічність* суспільства, що мислиться при цьому, міра її розвиненості, а також можливість публічного зв'язку різного роду інституцій та об'єднань, забезпечує рівень *толерантності* суспільства. Розсуд й добра воля громадян виступають тут умовою суспільного *консенсусу*, що забезпечує підтримку певних загальнозначимих колективних дій.

Слід відзначити, що консенсус ніколи не розглядався ліберальними мислителями (маються на увазі Джереми Бентам, Джон Стюарт Мілль, Герберт Спенсер та ін.) як повний – такої ідеальної суспільної злагоди практично не досягти. Тому орієнтація йшла на волю більшості, але при цьому й меншинам дають право на самоорганізацію. Особливе місце в історії ліберальної думки належить Дж. С. Міллю, згідно з яким у демократичному суспільстві на боці індивідуума повинен стати закон, що забезпечує йому захист від переважючих настроїв суспільства й право вільної поведінки в ситуації домінування думки більшості [9: 378-393]. Така установка на інтереси особи та меншин відображала загальну тенденцію розвитку європейської ліберальної традиції – держава повинна слугувати не частині (навіть, якщо ця частина – більшість), а всьому громадянському суспільству, отже усім і кожному, оскільки держава – *інструмент* громадянського суспільства, а не його контролер та наглядач.

Розколи сучасних суспільств, а також історичні виклики часу, примушують й нині політичний лібералізм (і на рівні концептуальному, і у сфері політики), як і раніше, тримати в полі зору проблему толерантності. Остання все частіше тлумачиться як первісна умова консенсусних рішень, які тільки і можуть об'єднувати суспільства. У зв'язку з цим Джон Ролз обґрунтовує одну з центральних, на його думку, ідей демократичного ідеалу – ідею *справедливості як чесності*, вважає за необхідне для об'єднання суспільства співіснування деякого класу ліберальних концепцій, що виступають у певному смислі політичними суперниками. Поза цих умов, на його думку, об'єднуючий консенсус не є можливим [10: 168, 171], оскільки саме наявність різноманіття позицій, їх толерантне співіснування й одночасно – стан внутрішнього конфлікту може служити у суспільстві умовою соціального руху, прогресивного розвитку, такого, що є орієнтованим на інтереси та потреби людей.

Але ж дійсність, на жаль, є такою, що толерантність допоки ще не виступає однозначно характеристикою сучасної цивілізації та суспільних систем. Існування суспільств, скоріше, підпадає під таку характеристику як стан "цивілізаційного" варварства, оскільки, як і раніше, проявляється нетерпимість по відношенню до тих чи інших соціокультурних явищ або спільнот, має місце орієнтація на корпоративні, а не загальнолюдські інтереси. Джерелом суперечностей, що шматують сучасний світ, може бути *релігійна* або *етнічна* нетерпимість до інакшого; непримиримий конфлікт ідей та політичних сил, що стоять за ними; корпоративних і національних інтересів; традиційної свідомості й глобалістських прагнень; *третього* світу й високорозвинених в економічному відношенні країн; ідей націоналізму й мультикультуралізму тощо. Доводиться констатувати, що навіть такий успішний проект створення національного єдиного суспільства з множинністю культур як американський нині демонструє проблемність та розпад. Як відмічає Г. Рормозер, "тенденція ця обумовлена не тільки расовими, але й культурно-етнічними відмінностями. Домінуюче положення середнього класу, білої й протестантської Америки, з її європейським походженням, скрізь в країні ставиться під питання. В американських університетах йдуть форменні бійки, направлені на те, щоб зламати цю вищість" [11: 155].

Як бачимо, сучасна епоха як час перманентних трансформацій, часто – революційного характеру, по-новому актуалізує тему *толерантності*. Нова хвиля інтересу до цієї проблеми викликана, можливо, тією обставиною, що, не дивлячись на серйозну теоретичну розробку ідеалу толерантності, історія людства характеризується, як і раніше, ситуаціями, далекими від реалізації цього суспільного ідеалу. Культура *толерантності* не стала нормою людського гуртожитку (спільного життя). Конфлікти між людьми, що випливають з протистояння ідей, – реальність, яка характеризує як внутрішні ситуації конкретних суспільств, так і світового співтовариства в цілому.

Світ демонструє пробудження расової, етнопонаціональної, соціальної чуттєвості, що уводить людину в бік від усвідомлення єдиних з іншими людьми начал, котрі прийнято називати *загальнолюдськими* цінностями. Відмінності людей, як і на попередніх етапах історичного розвитку, стають приводом для дискримінації, що при несприйнятливому розгортанні політичних подій може вести до революцій, громадянських чи цивілізаційних війн; або в м'якому варіанті – до соціальної напруги й міжособистісних конфліктів.

Зважаючи на ці проблемні ситуації й розвивається сучасна філософська думка. Захоплення у 80-90-ті рр. *постмодерністським* дискурсом, що є пов'язаним з актуальною для того часу критичною опозицією законодавчому ("класичному") розуму; з необхідністю деконструкції політично заангажованих текстів, орієнтованих на ідеологічні "метанаративи"; зі способом мислення, який демонструє "розпад" суб'єкта та закріплення філософування поза суб'єкта; поступово змінилося ідеєю *комунікативного розуму* як підстави філософії, здібної вивести сучасну культуру з її "глухих кутів". Ю. Габермас, висловлюючи загальну тенденцію, заявляє про необхідність *повернення* до філософії, що спирається на розум. На його думку, "філософія, навіть відмовившись від проблематичних ролей показника місця та вищого судді, може зберегти свою претензію на розум в більш скромній функції блюстителя місця та інтерпретатора – і повинна його зберегти" [12: 133].

На розвиток цієї позиції, котра все більше відображає парадигму *комунікативного* мислення як домінуючої тенденції, вказує і Жаклін Рюс, коли дає сучасну панораму філософсько-політичних ідей [13: 555-559]. Зокрема, йдеться про те, що інтелектуальні пошуки в галузі філософії все більше зосереджені на проблемі *етичного* виміру розуму, пов'язаного з побудовою *діалогічного* типу культури, відтворенням культури толерантності. Пояснюється це тим, що ситуація *перехідності* сучасної епохи може породжувати взаємовиключні рішення, ствердження, альтернативні світоглядні підходи, звідсіль у центрі міркувань та духовної турботи сучасного філософа повинно залишатися одне – проблема гармонійного *співіснування* різнорідних начал у цивілізаційному поступі людства, умови консенсусних рішень, що є значимими для всіх.

Саме на цей аспект сучасних філософських пошуків націлена німецька традиція практичної філософії, її інша назва – трансцендентальна прагматика, комунікативна етика [14]. Під *універсальною* етикою або макроетикою тут розуміють насамперед *етику людської солідарності*, котра знімає (в метафізичному плані)

претензії всякого роду корпоративних інституцій (національних, міжнародних) й виходить на рівень *діалогового спілкування* цілісної людської спільноти. Безумовно, світові релігії і філософії певним чином завжди були націлені на універсальну етику людства, але в їх межах відповідальність за долю людства не набула підстав для загальноприйнятих (консенсусних) міжнародних рішень. Цей новий тип *комунікативної раціональності* обґрунтовує, якщо можна так висловитися, свою об'єктивність за рахунок *інтерсуб'єктивної* установки. Дискурс у цій традиції розгортається як *діалог*, що направлений на розуміння різних соціально-політичних сил, на обґрунтування певних варіантів *раціонально* аргументованих дій, але не з метою силового закріплення саме однієї (своїєї!) позиції, а з метою узгодження позицій, винесення консенсусно прийнятого рішення. Універсалізм комунікативної дії означає по суті необхідність прийняття досягнутого в діалозі рішення для усіх, хто раціонально обґрунтовував можливий вихід і його голос був при цьому врахованим, почутим.

Принципово важливо відзначити, що становлення комунікативної традиції раціональності в сучасній культурі не являється виключно наслідком розумових пошуків професійних філософів, а відображає, на нашу думку, можливі інтелектуальні концептуалізації тих рішень, на які націлюють реальні історичні події, соціально-політичні рухи, індивідуальні людські зусилля. Адже саме ці процеси демонструють реальне формування *нової культури* публічного суспільного дискурсу, нових форм *діалогу* культур, *толерантності* соціального спілкування, як вони безпосередньо складаються в тому чи іншому суспільстві.

Таким чином, сучасна європейська культура спирається на ідею комунікативного розуму, яка опрацьовується як ціннісна настанова в межах сучасної практичної філософії або етики відповідальності. Проблемна ситуація, пов'язана з практичним аспектом теми формування культури діалогу, полягає в неукоріненості раціонального мислення, зокрема комунікативної його складової, в суспільне буття, що значно ускладнює рішення багатьох антропологічних, соціальних, цивілізаційних та ін. проблем сучасного людства. Суспільство, і зокрема українське, демонструє свою, я би підкреслила, аномальну *недіалогічність*, несприйнятливість до інакшого, Іншого, що закладає в суспільному бутті перманентний конфлікт ідеологічно зорієнтованої раціональності в стилі "модерн" (що дає про себе знати насамперед в політиці, але в силу домінуючого положення цієї сфери в сучасних суспільствах, здійснює вплив і на всю суспільну систему: економіку, освіту, науку, громадянське суспільство тощо) та комунікативним типом раціональності, що пов'язаний зі ствердженням культури діалогу як суспільної цінності. У цьому "конфлікті" міститься головна небезпека, як, втім, і головна можливість перспективного розвитку людства.

Опозиція принципів "монологізму" – "діалогізму", що впливає з означеного конфлікту типів раціональності, орієнтує на різні вектори культурного та суспільного розвитку. *Монологізм* передбачає збереження сильної ідеологічної компоненти культури, що веде до поглиблення біполярності суспільств та в цілому – світу, закладає основи "барикадної свідомості", позиції – "хто не з нами, той – проти нас...". Підстав для формування толерантної свідомості у цьому разі не спостерігається. *Діалогізм* як засадниче начало комунікативного варіанту раціональності, навпаки, дає надію на вихід суспільства на рівень культивування справжніх демократичних принципів соціального буття, коли суспільний дискурс, що має за мету погодження різних позицій та вироблення загального консенсусного рішення, дійсно формує культуру толерантного спілкування, отже – терпимого відношення до Іншого та всього інакшого. Таким чином, укріплення комунікативної тенденції в культурі раціональності, безумовно, буде сприяти формуванню й культури толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.
2. Апель К.-О. Трансформація філософії. Пер. с нем. / Перевод В. Куренной, Б. Скуратов. М.: Логос, 2001. – 344 с.
3. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. – М. – СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 310 с.
4. Вельш В. "Постмодерн". Генеалогия и значение одного спорного понятия // Путь. Международный философский журнал. – 1992. – № 1. – С. 109-136.
5. Кёниг М. Культурное многообразие и языковая политика // Решение национально-языковых вопросов в современном мире / Под ред. акад. Е.П. Чельшева. – М. – СПб.: Златоуст, 2003. – С. 9-19.
6. Малахов В.А. Толерантность и её границы: к этическому осмыслению понятия // Малахов В.А. Уязвимость любви. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 560 с.
7. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2000. – 382 с.
8. Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
9. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. – К.: Тандем, 2002. – 584 с.
10. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2000. – 382 с.
11. Рормозер Г. Кризис либерализма / Пер. с нем. – М.: ИФ РАН. – 292 с.
12. Хабермас Ю. Философия как места бластитель и интерпретатор // Новый круг. – 1993, № 1. – С. 132-141.
13. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
14. Філософія сьогодні. Розмови з У. Беком, Г.-Г. Гадамером, Ю. Габермасом, Г. Йонасом, О. Гьофе, В. Гьосле, Р. Рорті та ін. За ред. У. Бьома. Пер. з нім. А.Л. Рогачова. – К.: Альтерпрес, 2003. – 168 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.10. 2007 р.

Суходуб Т.Д. Культура толерантности как культура диалога.

В статье автор делает попытку воспроизведения исторических контекстов вызревания идеи толерантности в социокультурной традиции; также автором утверждается идея, что условием становления культуры толерантности есть развитие культуры диалога, коммуникативной рациональности, intersubjective измерения общественного бытия, практической философии.

Sukhodub T.D. Tolerance Culture as a Dialogue Culture.

In the article the author gives it a shot reproducing of historical contexts of ripening the idea of tolerance in socio-cultural tradition; also an idea, that the condition of becoming of culture of tolerance is developet of culture of dialog, communicative rationality, intersubjective measuring of public life, practical philosophy, becomes firmly established by the author.